

УДК 331.556.46

О. В. Мосієнко
здобувач*

Житомирський торговельно-економічний коледж

РЕФЛЕКСИВНИЙ АСПЕКТ ДИФУЗІЇ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

Розглянуто причини трудової міграції населення. Охарактеризовано структуру трудової міграції за ступенем легальності. Визначено поняття глобалізації, розкрито сутність основних глобалізаційних процесів у світі та їх наслідки для економіки країн. Досліджено генезис наукової думки щодо переміщень людського капіталу, розкрито поняття та сутність дифузії соціальних систем через теорію рефлексії. Визначено фактори впливу на швидкість дифузії соціально-економічних систем. Охарактеризовано наслідки соціальних дифузійних процесів трудового капіталу для країн-донорів, транзитерів та реципієнтів. Розглянуто сучасне становище трудової міграції в Україні та визначено критичний стан відтоку молодих кадрів з країни. Запропоновано розглядати соціальні дифузійні процеси через рефлексію країн, як процес осмисленого поєднання систем, де основою дифузійних процесів має стати культурний обмін, економічне співробітництво, взаємодопомога та інтеграційні процеси в науково-технічній сфері, що забезпечить не лише збереження структури реципієнта, а й дозволить розвиватися країні-донору.

Ключові слова: міграція, дифузія, рефлексія, соціальна система, глобалізація, трудові ресурси.

Постановка проблеми

Кожна держава прагне зайняти вигідну позицію в багатосторонньому міжнародному поділі праці, максимально використати ті конкурентні переваги, які виникають внаслідок інтеграції та поглиблення зовнішньоекономічних зв'язків. Інтенсивний соціально-економічний розвиток трудового потенціалу розвинутих країн обумовлює не лише продуктивність трудової діяльності її населення, а й приваблює до праці контрагентів інших країн, особливо тих, що знаходяться у кризовому соціально-економічному становищі. Глобалізація породжує процеси «дифузії» соціальних систем, за яких відбувається самореалізація індивідуальних потреб людини у соціальному та економічному напрямках через світове поєднання людського потенціалу. Таке поєднання не завжди корисне, так як мега-країни «поглинають» країни з нерозвинутою економікою, створюючи проблеми відтоку кадрів, здешевлення робочої сили та вартості праці. Україна, на превеликий жаль, входить до числа таких країн, а тому має характерні проблеми незбалансованості міграції робочої сили. Нелегальні мігранти, у свою чергу, створюють соціально-економічні та криміногенні проблеми для розвинутих країн. Цей факт спонукає розглядати

© **О. В. Мосієнко**

* Науковий керівник – д.е.н., професор Є. І. Ходаківський

представлені проблеми через призму рефлексії як процесу осмислення взаємоіснування та взаємопроникнення (дифузії) соціальних систем з позитивним обопільним зворотнім зв'язком.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вирішенню проблем глобалізаційних процесів у світі присвятили свої праці такі вчені, як: Х. Ортега-І-Гассет, Д. Рисмен, Е. Фром, Р. Арон, Е. Гауглер, Д. К. Гелбрейт. Науковим дослідженням дифузії в соціально-економічній сфері присвячені роботи Е. Роджерс, Й. Шумпетерта, К. Фрімена, Д. Кларка, Л. Суїте, Е. Гессінджера та ін. Рефлексивні аспекти у різних сферах діяльності людини досліджували такі вчені, як: А. В. Авілов, В. А. Лефевр, Є. І. Ходаківський. Проте, дослідження процесів трудової міграції через теорію рефлексії не розглядалися, хоча саме такий підхід дозволить визначити шляхи зменшення негативних наслідків соціальної дифузії для країн як донорів, так і реципієнтів.

Мета, завдання та методика досліджень

Метою написання статті є розкриття глобалізаційних процесів міграції населення та визначення сутності і умов виникнення дифузії соціальних систем через теорію рефлексії. Об'єктом дослідження є процес трудової міграції населення в розрізі його впливу на економіку країн-донорів та країн-реципієнтів. При написанні статті використовувалися такі методи дослідження, як: системний і структурний аналіз, що дозволяють дослідити сучасні процеси трудової міграції населення світу; монографічний метод, що використовується для вивчення історичних передумов виникнення рефлексивного підходу та дослідження генезису наукової думки за темою статті; деталізація – для аналізу сучасного стану глобалізаційних процесів у світі в розрізі соціології та економіки.

Результати досліджень

Поняття «глобалізація» увійшло у науковий обіг у 80-ті роки ХХ ст., як відображення фундаментальних перетворень сучасної світової економіки, зумовлених посиленням дії загальноцивілізаційних законів та закономірностей, які охоплюють усі сфери суспільного життя й формують постіндустріальну цивілізацію. Глобалізація (від англ. Globalization) – перетворення певного явища на світове, планетарне, те, яке стосується усієї Землі, Земної кулі. Вона означає якісно новий стан взаємозв'язків у соціально-економічній сфері на основі підвищення мобільності людського капіталу (робочої сили) у світовому масштабі та втілюється у зростаючій взаємозалежності країн світу в результаті інтенсифікації міжнародних переміщень людського капіталу та міжнародних кадрових потоків.

Дослідженнями переміщень людського капіталу було сформовано такі економічні теорії: «соціального партнерства» (Р. Арон, Е. Гауглер, Д. К.

Гелбрейт), «масового суспільства» (Х. Ортега-І-Гассет, Д. Рисмен, Е. Фром) та «демократизація капіталу або дифузії власності» (Е. Бернштейн, А. Дракер), де вперше розглядають поняття «дифузії соціальних систем».

Дослідження дифузії соціальних систем розпочалося в низці незалежних інтелектуальних анклавів у 40–50 роках ХХ ст. Першою роботою у сфері дифузії в соціальних системах було дослідження руху інновацій та інтелектуального капіталу в світі, виконане в 1943 р. вченими Державного університету Штату Айова (США). Дослідницею, що зробила відчутний внесок у синтез найсуттєвіших результатів у цій сфері, є Еверетт Роджерс, книга якої «Дифузія інновацій», видана у 1960 р., є працею, де вперше була зроблена спроба представити об'єднану теорію соціальної дифузії.

Надалі кожне угруповання дослідників дифузії вивчало окремий її тип: зокрема, у соціології досліджували дифузію агроінновацій серед фермерів, в галузі освіти – поширення нових педагогічних ідей в учительських колективах. Проте досить мало приділялось уваги дифузії саме людського капіталу, хоча сьогоднішня – це зміна епох, перехід від традиційного до глобального суспільства, тобто швидкої та широкої дифузії людських систем, через міграцію робочої сили.

Поняття дифузія пішло від лат. *Diffusio*, від част. *Dis*, і *fundere* – «лити» та означало поширення, розтікання, розсіяння, змішення, взаємне проникнення, або обмін певними частинами цілого унаслідок його руху. Концепції дифузії соціальних систем розвиває ряд учених, серед яких можна виділити Й. Шумпетера. Згідно з теорією вченого, дифузія систем – це процес кумулятивного збільшення кількості імітаторів (послідовників), які впроваджують певні ідеї, рішення та дії слідом за новаторами, очікуючи більших прибутків [5]. Тобто, дифузія людського капіталу, що проявляється міграцією робочої сили, обумовлена прагненням людини заробляти більше в іншій країні. Зазначимо, що на дифузію людського капіталу впливають і соціально-культурні детермінанти, наприклад бажання жити, як в іншій країні, сповідувати її культуру або релігію тощо. Тобто дифузія людських систем – це проникнення рис однієї культури в іншу або взаємний обмін культурними рисами [2]. Антропологія (людська) дифузія завжди відбувається в умовах культурного контакту.

Англійські дослідники економісти К. Фрімен, Д. Кларк та Л. Суїт пов'язують темпи дифузії людського капіталу з ринковим механізмом. Вони відзначають, що така дифузія вимагає відповідних соціально-економічних умов і стимулювання. А основним інструментами соціальної дифузії виділяють комунікації. Дійсно, особливих темпів глобалізація набрала в останні десятиліття ХХ століття і на початку ХХІ століття — із швидким розвитком інформаційних технологій, завдяки яким зросли можливості доступу до будь-якої інформації у світі. Ідеї про пошук кращого життя та більших доходів ніколи не охоплюють суспільство певної країни цілком водночас. Вони поступово просочуються через різні

верстви населення, канали, комунікації. Як показали дослідження соціологів та психологів, частина суспільства досить консервативна, а частина, навпаки, легко включається в нові процеси, і найчастіше це представники молоді (від 19 до 35 років). Саме тому основними комунікаторами, що провокують дифузійні процеси є молоді люди.

Повертаючись до теорії дифузії Еверетт Роджерс, слід зауважити, що дослідниця також визначала соціальну дифузію як особливий тип комунікації, в якому передавання повідомлення стосується певної ідеї, новизна якої має частку невизначеності, тобто наявності низки альтернатив стосовно реалізації цієї ідеї. Так, молода людина, стикаючись з проблемами пошуку роботи у власній країні, а особливо достойної оплати праці, збирає інформацію, яка б задовольнила її потреби в пошуку. Інформація – це різниця матерії-енергії, яка впливає на невизначеність у ситуації, в якій існує вибір з-поміж набору альтернатив [6]. На початку протікає пасивна дифузія через обмін інформацією про можливості заробітку за кордоном, а потім людина починає свідомо, рефлексивно, шукати канали інформації, повідомлення та створювати комунікації, роблячи певні кроки, оцінюючи власні можливості та альтернативи, а це вже не пасивна діяльність, а активна, яка створює дифузію – процес передачі певної ідеї по комунікаційним каналам між членами соціальної системи в часі.

Еверетт Роджерс дослідила чинники, які впливають на швидкість дифузії соціальних систем, що проявляється через міграційні кадрові переміщення між державами-донорами (тими, що віддають робочу силу), -транзитерами (через яких відбувається міграційний рух) та -реципієнтами (тими, котрі приймають робочу силу). Серед основних варто виділити такі чинники: переваги (*relative advantage*), що визначаються економічними та соціальними показниками однієї країни в порівнянні з іншою; сумісність (*compatibility*), тобто відповідність існуючій системі цінностей (визначається культурними, іноді релігійними нормами соціальної системи); складність (*complexity*) – характеризується рівнем простоти та легкості перетину кордонів та працевлаштування; комунікативність (*communicability*) – характеризується можливістю (різноманітністю способів та інструментів) розповсюдження інформації.

Швидкість дифузії залежить від таких факторів, як: спосіб передачі інформації; форма прийняття рішення; властивості соціальної системи; психологічні властивості людини. Так, в процесі ознайомлення з ідеєю заробітку за кордоном, сам індивід відіграє відносно пасивну роль, якщо не має зацікавленості у пошуку роботи або кращого заробітку взагалі. Людина не шукає її цілеспрямовано, як правило, вона випадково дізнається про цю інформацію. Дж. Коулмен і його колеги зробили висновок, що початкове інформування відбувається головним чином через ЗМІ, періодичні видання, або знайомих. Е. Гессінджер доводив, що люди рідко відкриваються назустріч новому, якщо самі спочатку не відчувають потребу в ньому. І, навіть, якщо людина відкрита новим

віанням, ця відкритість ще нічого не дасть, якщо людина не бачить, що інновація відповідає її потребам, поглядам і переконанням. Вчений стверджував, що поштовхом до пошуку нового для людини є не лише зацікавленість, а й неможливість (небажання) перебувати в певних умовах, тобто певна криза, що породжує стан рефлексії. Фінансові та соціально-економічні кризи створюють умови, в яких більшість людей почувається некомфортно, а це спонукає їх до пошуку нових місць гідного життя та заробітку. Тому сучасні глобалізаційні процеси можна назвати взаємоузгодженими, тобто такими що породжують не «поглинання», а скоріше «взаємопроникнення» – обопільну дифузію. Розвинена країна використовує дешеву робочу силу мігрантів, а вони в свою чергу мають прагнення та нагоду поліпшити своє фінансове становище, тоді, як їхня країна не дала їм такої можливості.

Проблеми відтоку кадрів, здешевлення робочої сили, як наслідок демографічна криза – це проблеми не світової глобалізації, а внутрішні проблеми розвитку країни. Не можливість знайти роботу та достойну оплату виштовхує людей за межі країни, а сама дифузія набуває агресивних рис та стає згубною не тільки для країни-донора, а й для розвинутої країни-реципієнта. За останні роки з України у пошуках роботи виїхали сім мільйонів працездатних українців, натомість, на територію України в'їхали мільйони мігрантів з країн Африки, Азії та Кавказу.

За даними Міжнародної організації з міграції, за останні 10 років загальна кількість міжнародних мігрантів зросла з 150 млн осіб в 2000 р. до 214 млн у 2015 р. Трудова міграція є основним видом світової міграції ХХІ століття. На кінець ХХ століття кількість країн, залучених до міжнародного міграційного процесу, істотно зростає, насамперед, за рахунок регіону Центральної та Східної Європи, а також країн СНД. В середньому, щорічно в пошуках роботи мігрує близько 25 млн чол.

Трудова міграція з України неухильно зростає. За деякими даними трудову міграцію оцінюють в 1,5 млн осіб, що приблизно складає 5 % населення працездатного віку. А, згідно з даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, на роботу закордон хоча б раз виїжджали близько 10 % дорослого населення України. Міграція населення є одним із індикаторів кризового стану економіки. Українці намагаються знайти можливості покращити своє матеріальне становище, а як свідчить статистика, різниця у доходах мігрантів і не мігрантів є суттєвою – середня заробітна плата мігрантів за кордоном утричі вища ніж в Україні. За даними представництва ООН в Україні, кожен п'ятий українець є потенційним мігрантом і хотів би виїхати з населеного пункту, в якому живе. При цьому з тих, хто вирішив їхати, близько 15 % зробили свій вибір на користь іншої місцевості в Україні (зазвичай у міста-мегаполіси: Київ, Харків, Дніпропетровськ), а решта мають намір виїхати за межі держави. Чинники, що спричиняють міграцію робочої сили в Україні, є зовнішніми та внутрішніми (рис. 1).

Чинники що спричиняють міграцію робочої сили	
Зовнішні (екзогенні) чинники	Внутрішні (ендогенні) чинники
<ul style="list-style-type: none"> - емний ринок праці розвинутих країн; - приваблива матеріальна оцінка трудової діяльності; - постійне зростання попиту розвинутих країн на працю іноземців; - культурна, релігійна, морально-етична привабливість ладу в іншій країні. 	<ul style="list-style-type: none"> - недостатність робочих місць, значна різниця в оплаті на батьківщині й закордоном; - соціально-економічна криза, спад виробництва, загострення економічних протиріч; - дискомфорт від загальної нестабільності в Україні, широко поширена корупція, відсутність можливостей для розвитку і самореалізації; - незахищеність від зловживань з боку владних структур

Рис. 1. Чинники, що спричиняють міграцію робочої сили в Україні

Джерело: власні дослідження.

Дані офіційної статистики не відображають дійсні масштаби трудової міграції за кордон. Українців щороку за кордоном працює від 2 до 7 млн осіб. Найбільше українців-мігрантів працює в Росії (до 0,5 млн осіб). За даними Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, у Польщі кожного року працює майже 500 тис. осіб, Чехії – 300 тис., Португалії – 250 тис., Іспанії і Італії – по 200 тис., Греції – 50 тис., менше – у Туреччині, Ізраїлі, країнах Північної Європи, Прибалтики, Близького Сходу.

У західному регіоні України деклароване бажання до праці за кордоном висловили 37 % населення, 22 % – у центральному регіоні і 24 % – у південно-східному регіоні. Основними сферами, де зайняті працівники-мігранти з України є: будівництво (здебільшого чоловіки), сільське господарство (збирання врожаю; як чоловіки так і жінки), домашнє господарство (прибирання домівки, готування їжі, доглядання дітей та немічних людей похилого віку; переважно жінки), сфера торгівлі та сервісу (у тому числі – готельний бізнес).

У Європі зростає кількість мігрантів із країн, що переживають кризу, до більш успішних. Восени 2013 р. безробіття в таких країнах Єврозони досягло рекордного рівня – 11,6 % й торкнулося понад 18 млн людей. Люди емігрують із Греції до Іспанії, звідти – до Німеччини, а згодом – до Швейцарії, Норвегії та інших скандинавських країн. Країнам Єврозони треба щонайменше 5 років, аби

вийти з кризи (так прогнозує канцлер Німеччини Ангела Меркель). Зауважимо, що більшість прибулих – це нелегальні мігранти. Незаконна міжнародна міграція – поширене явище, воно охоплює практично всі регіони світу.

У структурі трудової міграції громадян України за ступенем легальності можна виділити чотири рівні (табл. 1).

Таблиця 1. Структура трудової міграції за ступенем легальності

№	Вид міграції	Характеристика
1.	Офіційна трудова міграція	Фіксується офіційною статистикою, оскільки громадяни для перетину кордону зазначають трудову діяльність як мету виїзду і є легальними трудовими мігрантами в приймаючих країнах.
2.	Неофіційна легальна міграція	Не може бути відстеженню статистикою, оскільки поїздки за кордон відбуваються з декларованою метою туризму, відвідування родичів тощо, з подальшим працевлаштуванням та реєстрацією в країні-реципієнті; учасники таких поїздок стають цілком легальними трудовими мігрантами в країнах-реципієнтах.
3.	Успішна нелегальна міграція	Поїздки за кордон, пов'язані з незареєстрованою зайнятістю видами діяльності, дозволеними законодавством відповідних країн.
4.	Міграція жертв злочинних угруповань	Торгівля людьми та інші випадки перебування громадян України в нелюдських умовах або зайнятість протиправною діяльністю за кордоном не з власної волі

Джерело: власні дослідження.

За експертними оцінками, тільки у США число нелегальних іммігрантів коливається у межах від 2,9 до 4, 5 млн чол.; у Західній Європі знаходяться не менш 3 млн незаконних іммігрантів. Нелегальна міграція, у першу чергу, є істотним криміногенним фактором, що впливає на зростання злочинності, поширення венеричних хвороб і СНІДу, створення нелегального ринку праці. Багато держав зіткнулися з крайніми формами міграції – втеча з «гарячих точок» та вимушене переселення. Ситуація загострюється ще й тим, що значний потік нелегальної міграції йде з регіонів, охоплених військовими конфліктами, у яких тероризм та кошти наркобізнесу – основний шлях досягнення політичної влади (Афганістан, Шрі-Ланка, Бангладеш, північні штати Індії, Пакистан, держави Закавказзя). Серйозну небезпеку становить міграція представників релігійно-екстремістських організацій Близького та Середнього Сходу, зокрема «Хамас», «Брати-мусульмани», «Хезбалах» та інших.

Рефлексивне осмислення зазначених проблем через призму країни-донора, і навпаки – країни-реципієнта, надасть можливість вирішити питання подолання

протиріччя між інтересами їх резидентів. Так, основним шляхом рефлексії з боку країни-донора є переосмислення необхідності розвитку власної економіки, поліпшення добробуту населення та стимулювання культурного та науково-технічного розвитку. В свою чергу, рефлексія країн-реципієнтів повинна бути направлена на довгострокову перспективу соціально-економічного співробітництва з країнами-донорами, що реалізується через інвестування в розвиток їх економіки та подальше налагодження рівноправного партнерства. Рефлексивний аспект у більш повному обсязі розкриває взаємодію систем, на сучасному етапі, через вивчення слабких та сильних сторін співпраці, власного потенціалу та відповідної реакції на дифузію.

Лепський В. Є. зазначає, що рефлексивний аспект існування будь-яких систем, виявляється у взаємодії цих систем, при якій одна система відслідковує функціонування іншої для досягнення поставленої мети [4]. Тобто рефлексія виникає як особлива реакція певної системи на умови невизначеності впливу іншої системи, і можливість корекції змісту взаємного функціонування, яке залежить від ініціалізації, осмислення причин, що призвели до виникнення певної ситуації та еквівалентності взаємовпливу систем. Теорія рефлексії передбачає також критичний аналіз функціонування систем, що мають специфічні цілі існування і розвитку та їх взаємовплив одна на одну [3]. Цілі систем набувають значущості лише у співвідношенні з цілями інших систем, де в свою чергу їх значущість пов'язана з індивідуальною оцінкою системи кожного учасника буття.

Отже, дифузія соціальних систем окрім позитивних тенденцій, таких як культурний обмін, економічне співробітництво, взаємодопомога та інтеграційні процеси в науково-технічній сфері, має і негативні наслідки. Саме ідея рефлексії, як процесу осмисленого поєднання систем, забезпечує не лише збереження структури реципієнта, а й дозволяє розвиватися країні-донору, а глобалізаційні процеси набувають гуманістичної спрямованості на майбутній взаємний розвиток.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Всі люди схильні сприймати ті ідеї, які співзвучні з їхніми інтересами, потребами і поглядами. Сама країна, створюючи проблему не належної оплати праці своїх громадян, виштовхує їх закордон, або провокує їх на пошуки роботи за її межами, тим самим породжуючи соціально-економічну та демографічну кризи. Сучасні глобалізаційні процеси, що породжують дифузію соціальних систем, на жаль, викликані у більшості своїй кризовими соціально-економічними явищами: безробіттям, зубожінням населення, екологічною та продовольчою кризами. Швидкість дифузійних процесів стимулюється розвитком інформаційних технологій, що надають людині можливість отримати інформацію з будь якого куточку світу та, у разі потреби, знайти собі нове місце

життя та більш широкі можливості заробітку. Соціум заповнив просторове середовище, створивши соціальні системи, які мають обопільний зв'язок. Такий зв'язок формує новий усвідомлений тип системи, що поєднує обидві системи у взаємній співпраці через осмислене (рефлексивне) суб'єктивно-об'єктивне взаємне бачення, сприйняття, оцінку взаємного впливу та наслідків співіснування систем. Дифузія соціальних систем змінює картину світу, стираючи кордони в культурній, соціальній та економічній сферах буття людини. Такі зміни мають як позитивні моменти, так і негативні наслідки, та залишають величезну базу для майбутніх досліджень.

Література

1. Авилов А. В. Рефлексивное управление. Методологические основания: Монография / А. В. Авилов. – М. : ГУУ, 2003. – 174 с.
2. Кузьменко О. В. Основні проблеми нелегальної міграції на Україні [Електронний ресурс] / О. В. Кузьменко. – Режим доступу: <http://www.inter.criminology.org.ua>.
3. Лефевр В. А. Рефлексия / В. А. Лефевр. – М. : Когито-Центр, 2003. – 496 с.
4. Лепский В. Е. Становление стратегических субъектов: постановка проблемы / В. Е. Лепский // Рефлексивные процессы и управление. – 2002. – Т. 2, № 1. – С. 5–23.
5. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер. – М. : Прогресс, 1982. – 456 с.
6. Ходаківський Є. І. Синергетика економічних систем : навч. посібник / Є. І. Ходаківський, І. Г. Грабар. – Житомир: Рута, 2003. – 134 с.